

Trauma z vojny aj po vojne*

Katarína Mešková Hradská

Abstract:

MEŠKOVÁ HRADSKÁ, Katarína: The Trauma from War that Continued after the War.

Antisemitism was part of the anti-Jewish policy of the "ľudák" regime in Slovakia during World War II. Deportations to the concentration camps in occupied Poland meant that the overwhelming majority of the Slovak Jewish community was wiped out. Shortly after the war, two groups of Holocaust survivors were formed. One group, in an effort to prevent their descendants from learning the truth about what they had been through, kept their past secret. On the contrary, the other group felt an inner need to talk about the concentration camps. Even decades later, the succeeding generation of children still experienced the trauma suffered by their loved ones. It has become their own trauma, because they have found themselves in a situation where they, too, have to come to terms with the Holocaust, with the past which is merciless and which has a common denominator for both generations: being impacted by Jewishness.

Keywords: holocaust, persecution of Jews, Jews, grief and trauma, Slovak republic (1939-1945)

Ked' istá žena s vytetovaným číslom na predlaktí po rokoch zverejnila svoje svedectvo o tom, ako vnímala blížiac sa nebezpečenstvo vojny a čo neskôr prežila v koncentračnom tábore, bez váhania povedala, že zlyhanie štátu, systému, jednotlivca i celej spoločnosti dovedlo ľudstvo do obrovskej katastrofy s nezodpovednými následkami. Ona sama patrila k tým, ktorí po vzniku autonómneho Slovenska v októbri 1938 pozorne sledovali nárast protižidovských nariadení smerujúcich k potupnému vylúčeniu Židov zo všetkých oblastí ekonomického, politického a spoločenského života.

Vzhľadom na závažnosť témy ponúkam niekoľko poznámok k súvislostiam, ktoré na Slovensku viedli k nastoleniu a prehlbovaniu totalitného režimu s výraznými fašizoidnými prvkami a k ich dôsledkom, ktoré boli pre židovskú komunitu fatálne.

Strach z nepoznaného

V októbri 1938, keď sa Slovensko stalo autonómnu súčasťou Československej republiky, Židia na Slovensku prešli do ďalšej etapy svojej existencie, ktorá znamenala koniec viac-menej pokojného spolužitia židovskej minority s väčšinovou časťou spoločnosti. Atmosféra relatívne pokojného života v mestách i na vidieku a tolerancia s ňou spojená sa stali minulosťou v okamihu, keď Židia začali byť chápaní ako potenciálna hrozba a nebezpečenstvo, a keď na povrch vyplávali príznaky dovtedy latentného antisemitizmu. Strach a obavy zo Židov pramenili

* Táto štúdia je vypracovaná v rámci projektu VEGA č. 2/0066/16 Politické, ekonomické a kultúrne elity židovskej komunity na Slovensku v rokoch 1918 - 1945.

nielen z nevedomosti, nepoznania dejín a kultúry Židov, ale aj z predpojatej národnej horlivosti početnej skupiny obyvateľstva, ktorí v Židoch videli prekážku „slovenských národných snáh“. Poukazovali na to, že Židia dávali mestám cudziu, neslovenskú tvár a stali sa elementom, ktorý pripomínal „bývalé otroctvo“ v podobe maďarskej nadvlády. Vytýkalo sa im, že hoci žijú z práce slovenského ľudu, necítia s ním, nepodporujú jeho národné snahy, nezúčastňujú sa slovenského života, ignorujú národné slávnosti, divadlá a kultúru vôbec. Zaznievali však aj (ojedinelé) argumenty, že za takto chápaný „židovský problém“ niesla určitý diel zodpovednosti samotná slovenská spoločnosť, a to tým, že nevytvárala dostatočné podmienky na to, aby sa Židia mohli prirodzeným spôsobom zapájať do spoločenského i kultúrneho života. Namiesto je však aj otázka, či sa Židia chceli dobrovoľne integrovať do slovenskej spoločnosti. Problém asimilácie, splynutia so slovenskou spoločnosťou, celkom prirodzene vyústil do debát o tom, či a do akej miery si sami Židia zodpovedajú otázky, kam patria, resp. nakoľko budú schopní vzdorovať tlaku propagandy, ktorá ich obviňovala z maďarizácie, z ich hospodárskej priority až po úžerníctvo a zalkoholizovanie Slovákov. Formovanie profilu židovského obyvateľstva bolo ovplyvnené aj pomalým prenikaním ideí sionizmu na Slovensko. Tento moderný židovský nacionalizmus sa na Slovensku chápal inakšie ako v Čechách, pretože slovenské židovstvo bolo z väčšej časti ortodoxné, konzervatívne a sionizmus odmietalo. Zástancovia perspektívneho vybudovania židovského štátu v Palestíne museli čeliť nepriateľstvu (alebo nepochopeniu?) časti židovskej populácie, počnúc ortodoxnými a končiac asimilantmi. Ich vzájomná netolerancia sa prehlbovala a nedovolila im zjednotiť sa na spoločnom postupe nielen v období po vzniku 1. ČSR, ale aj v neskoršom období.

Vzostup antisemitizmu

Československá republika existovala už dvadsať rokov, keď nacizmus v Nemecku prerástol do brutálneho antisemitizmu. Slovenskí Židia na túto skutočnosť zareagovali neobyčajne spontánne, a to odmietnutím všetkého nemeckého, čím vyslovili podporu nemeckým Židom. Bolo to však to jediné, čo mohli urobiť. Zakrátko sa totiž oni samotní ocitli v novej situácii. Vývoj nasledujúcich udalostí upozornil na výrazné zmeny, ktoré boli reakciou na razantný politický nástup katolícky a nacionálne orientovanej Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSĽS), ktorá sa stala uzurpátorom politickej moci. Základy liberálnej spoločnosti, ktorú počas 1. ČSR charakterizovala vzájomná tolerancia i korektný vzťah k menšinám vrátane židovskej, sa po prebratí moci do rúk tejto štátostrany veľmi rýchlo zbúrali. Na pozadí všeobecne známych protižidovských zásahov možno definovať vzostup antisemitizmu na Slovensku a jeho vplyv na vzrastajúce napätie medzi majoritnou časťou spoločnosti a židovskou minoritou.

Po nevydarených rokovaníach v Komárne z októbra 1938 o revízii južných hraníc Slovenska,¹ kde Jozef Tiso ako najvyšší predstaviteľ autonómneho Slovenska

¹ Rokovania v Komárne sa uskutočnili 9. – 13. októbra 1938 a Jozef Tiso bol čs. vládou poverený vedením delegácie. Vzhľadom na rýchly vývoj situácie nebola čs. delegácia dostatočne pripravená, resp. nemala vypracovanú koncepciu, navyše nebola schopná argumentačne čeliť oveľa skúsenejším maďarským politikom.

zaznamenal svoj prvý politický neúspech, a po následnej Viedenskej arbitráži sa situácia ešte viac vyostřila. Za stratu slovenského územia, ktoré pripadlo Maďarsku, a za odsun takmer milióna obyvateľov sa rýchlo našiel vinník. Vládnuca politická strana obvinila za vzniknutú situáciu Židov, ktorých (nielen) dobová tlač označila za promaďarsky orientovaných, keďže deň pred rozhodnutím arbitrážnej komisie sa pred bratislavským hotelom Carlton zúčastnili na protislovenskej demonštrácii. Tiso sa stotožnil s dobovou protižidovskou propagandou (v zmysle, že keď sú Židia nespokojní, nech si teda idú tam, kde si myslia, že im bude lepšie) a 4. novembra 1938, teda dva dni po arbitrážnom rozhodnutí, nariadil premiestnenie nemajetných Židov zo Slovenska do odstúpených území. Zároveň bohatí Židia s majetkom nad pol milióna korún mali byť dočasne internovaní, aby nemohli opustiť územie Slovenska. Ešte v ten istý večer Tiso, zrejme pod dojmom z rozhovorov s niektorými politickými súputníkmi, zmenil svoje vlastné nariadenie. Deportácie sa mali vzťahovať len na Židov-cudzincov (Maďarov, Poliakov, Nemcov aj Rumunov) a na Židov-bezdomovcov. Vyvezení Židia sa však vďaka administratívnym zmätkom dostali do zúfalej situácie. Úrady si ich postrkovali z jedného územia na druhé, až sa ocitli na „území nikoho“. Nikto ich nechcel a nepatrili nikomu. Tiso si za krátky čas uvedomil dôsledok tejto zmätočnej situácie a postrk Židov o tri dni na to ďalším svojím rozhodnutím zrušil. Bol to jeden z prvých atakov, ktorý bol vyústením protižidovských fóbií Tisovej administratívy i jeho samotného, ale v každom prípade to bola prvá skúsenosť z organizovania vyvážania Židov z územia Slovenska.²

Útoky voči Židom sa týmto neskončili. Naopak, politické a štátoprávne pomery, ktoré od jesene 1938 na Slovensku panovali, jednoznačne smerovali k totalitnému usporiadaniu štátu. Židia, ktorých počet po Viedenskej arbitráži klesol asi zo 140 tisíc na 90 tisíc, sa stali objektom tzv. riešenia židovskej otázky. Pri jej analýze vystupuje do popredia citlivá otázka postojov väčšinovej spoločnosti, ktoré odzrkadľovali reálny stav vzťahov majority k židovskej menšine. Určovali ich sociálne, nacionálne, ako aj náboženské faktory, ktoré okrem najvyšších politických reprezentantov podporovala aj antisemitská propaganda. Väčšinové obyvateľstvo sa k židovskej otázke stavalo spočiatku laxne, pasívne, no aj napriek tomu ju vnímalo cez prizmu nápravy predchádzajúcich hospodárskych a nacionálnych krívd, ktoré údajne Židia napáchali na väčšinovom obyvateľstve. Keď v decembri 1938 ulice Bratislavy zaplavili gardistické uniformy, ľudia posilnení vybičovanou protižidovskou propagandou rozbíjali okná, likvidovali výklady židovských obchodov a na steny domov čarbali protižidovské heslá. Paradoxne, Alexander Mach adresoval slová kritiky tým, ktorí boli pri protižidovských výtržnostiach najaktívnejší. Karhal ich za to, že židovský majetok, ktorý plienili, mohol raz prejsť do rúk kresťanských, a že teda de facto zničili slovenský majetok, čím ochudobnili sami seba.

2 Bližšie pozri NIŽŇANSKÝ, Eduard. *Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom v stredoeurópskom kontexte*. Prešov : Univerzum, 1999; NIŽŇANSKÝ, Eduard. *Holokaust na Slovensku. Obdobie autonómie. Dokumenty*. Bratislava : Židovská náboženská obec, 2001; NIŽŇANSKÝ, Eduard. *Politika antisemitizmu a holokaust na Slovensku v rokoch 1938 – 1945*. Banská Bystrica : Múzeum SNP, 2016.

Súčasť štátnej politiky

Po vzniku Slovenského štátu v marci 1939, keď sa Slovensko definitívne stalo satelitným štátom Nemecka, dostal antisemitizmus podobu štátnej politiky. Ešte viac sa prehĺbilo systematické protižidovské ťaženie, ktoré podporovala aj stranícka a vládna propaganda. Klasický obraz Žida, ktorý podľa ľudáckej tlače nebol človekom, len sa mu zďaleka podobal, dopĺňali prejavy exponentov ľudáckeho režimu. Židov označovali za kšeftárov a rozkrádačov majetku slovenských rodín, za nepriateľov mladého slovenského štátu a doslova za „otvorenú ranu na tele slovenského národa“.

Protižidovskú politiku ľudáckeho režimu na Slovensku, ktorá v tomto období nevychádzala z rasových kritérií, ale z tradičných sociálnych, nacionálnych a náboženských stereotypov, rámcovala rozsiahla legislatíva. Jej výsledkom boli zákony, no najmä desiatky vládnych nariadení vrátane tých, ktoré boli koncipované ako nariadenia s mocou zákona. V rozhlasovom prejave, ktorý odznel v deň vzniku nového štátu³, Jozef Tiso vyhlásil, že vláda už v tom čase mala vypracovaný návrh zákona o židovskej otázke. Išlo o protižidovské právne predpisy vrátane právnej definície pojmu Žid, ktoré vypracoval ešte v januári 1939 zriadený tzv. Sidorov komitét. Mesiac po vzniku Slovenského štátu, keď sa z protižidovskej politiky stala vládna doktrína, prvá slovenská vláda nadviazala na činnosť Sidorovho komitétu a predložila vládne nariadenie č. 63, v ktorom definovala pojem Žid na základe konfesijného prístupu. V podstate išlo o určenie toho, kto je na Slovensku Židom, aby v neskoršom slede udalostí mohol byť takýto jedinec perzekvovaný a vytesnený na okraj spoločnosti. V krátkom časovom období boli prijaté desiatky právnych predpisov, ktoré obmedzovali občianske, majetkové i ľudské práva Židov. Židia boli vylúčení z aktívnej vojenskej služby so zbraňou a z verejných služieb. Bol obmedzený počet Židov, ktorí mohli vykonávať povolanie lekára či lekárnik a štátne orgány im odňali tisíce živnostenských oprávnení. Začal sa tiež proces vyvlastňovania a prevodu majetku Židov do vlastníctva nežidov. Vďaka divokej a štátom riadenej arizácii židovského majetku začali byť spauperizovaní Židia vylučovaní zo spoločnosti. Pre štát sa stali obrovským sociálnym problémom, ktorý sa – podľa nemeckého poradcu pre riešenie židovskej otázky Dietera Wislicenyho – dal riešiť len jediným spôsobom, a to „*vystáňovaním zo Slovenska vo veľkom formáte*“.⁴ Cieľavedomá vládna protižidovská politika, ako aj činnosť niektorých štátnych inštitúcií, ktoré mali v kompetencii vyradovanie Židov z hospodárskeho života, dostala konkrétnu podobu. Vďaka nadpráci slovenských štátnych inštitúcií, ktorí si ju nechali odobriť svojím nemeckým „tútorom“, táto politika vyústila do deportácií Židov do koncentračných a vyhladzovacích táborov v okupovanom Poľsku, čo malo za následok zlikvidovanie takmer celej židovskej komunity.

3 FABRICIUS, Miroslav – HRADSKÁ, Katarína (ed.) *Jozef Tiso: Prejavy a články (1938 – 1944)*, 2. Bratislava : Historický ústav SAV a AEP, 2007, s. 100-102, dokument 52.

4 Známy je jeho výrok: „*Keď sa Židom vezmú obchody a majetok, musí sa pre nich v nejakom zmysle nájsť ventil a takýmto ventilom by malo byť vystáňovanie vo veľkom formáte.*“ HRADSKÁ, Katarína. *Nemeckí poradcovia a riešenie židovskej otázky na Slovensku. Prípady Wisliceny*. Bratislava : AEP, 1999.

Podoby antisemitizmu

Na Slovensku, podobne ako aj v okolitých krajinách, mal antisemitizmus kresťanskú (Židia zabili Krista), národnú (Židia nie sú Slováci, pretože inklinujú k Maďarom), hospodársku (Židia vykorisťujú Slovákov), ale aj politickú podobu, ktorá Židov označovala za ľavicovo orientovaných. Kresťanská rovina antisemitizmu bola základom dvoch koncepcií riešenia židovskej otázky, ktoré sa vytvorili v rámci vládnucej strany. Tzv. umiernení (pod vedením prezidenta J. Tisu) chceli obmedziť pôsobenie Židov na 4 % podľa princípu *numerus clausus* a radikáli (V. Tuka, A. Mach) sa chceli Židov zbaviť urýchlene a za každú cenu. Tukovo krídlo strany bolo s riešením židovskej otázky nespokojné a jeho reprezentanti videli v radikálnom postupe proti židovským občanom prostriedok na získanie väčšieho vplyvu vo vláde, ale aj možnosť upevniť si svoje pozície vo vzťahu k nacistickému Nemecku. Obidve súperiace strany mali veľa spoločného nielen vo verbálnej rovine. Spoločného mali predovšetkým nepriateľa – Žida a svojim prívržencom, ale predovšetkým Nemcom, chceli dokázať, že sú stúpenkami nekompromisného riešenia židovskej otázky, teda vylúčenia Židov z hospodárskeho i spoločenského života Slovenska.

Vlastné predstavy o riešení židovskej otázky mali aj polovojenské Hlinkove gardy. Okrem vulgárnej a primitívnej protižidovskej propagandy, ktorá mala svoje korene v nacistickej ideológii, príslušníci Hlinkových gárd organizovali pogromy voči židovským občanom, okrádali ich, vytvárali pre nich dočasné pracovné strediská a samovoľne vydávali protižidovské nariadenia.

K radikálnej zmene v riešení židovskej otázky došlo v lete 1940, a to po salzburských rokovaníach najvyšších slovenských a nemeckých predstaviteľov. Nemci vtedy presadili nielen personálne zmeny v slovenskej vláde, ale aj svoje požiadavky na zavedenie režimu národného socializmu. Jedným z hlavných atribútov pronacistického trendu bolo radikálne riešenie židovskej otázky so všetkými hospodárskymi, spoločenskými a napokon aj morálnymi dôsledkami.

Slovenskí Židia sa ocitli v rovnakej situácii ako Židia v ostatných krajinách, kde Hitler uplatňoval svoju moc a nechal ich deportovať. Predsa však možno hovoriť o istých špecifikách. Deportácie sa s takmer jeden a pol ročnou prestávkou realizovali v dvoch vlnách.⁵ Počas prvej vlny sa deportácie odohrávali v čase, keď Slovensko nebolo obsadené nemeckými vojskami, ale dobrovoľne dalo svojich Židov k dispozícii Nemcom a zaplatilo za každého z nich 500 ríšskych mariek ako tzv. vysídľovací poplatok. A navyše – deportácie sa uskutočňovali prostredníctvom vlastných mocensko-represívnych štruktúr (Hlinkove gardy, policajné a žandárske zložky a mnohí funkcionári HSĽS). V oboch vlnách sa deportácie týkali asi 70 tisíc Židov. Prežilo len niekoľko sto z nich.⁶

5 Prvá vlna deportácií sa uskutočnila od marca do októbra 1942, druhá po vypuknutí povstania na jeseň 1944 a skončila sa na jar nasledujúceho roka.

6 O deportáciách Židov zo Slovenska pozri LIPSCHER, Ladislav. *Židia v Slovenskom štáte (1939 – 1945)*. Bratislava : Print-Servis, 1992; KAMENEC, Ivan. *Po stopách tragédie*. Bratislava : Veda, 1992; NIŽŇANSKÝ, Eduard. *Holokaust na Slovensku 6. Deportácie v roku 1942. Dokumenty*. Bratislava : Nadácia Milana Šimečku, 2005; HRADSKÁ, Katarína – KAMENEC, Ivan a kol. *Slovenská republika 1939 – 1945*. Bratislava : Veda, 2016.

Židia vnímali vojnu cez tragédiu, ktorá postihla ich samotných, ale aj milióny ďalších obetí. Vojnu stotožňujú s holokaustom. Na tomto mieste je celkom prirodzená otázka, ako si Židia uvedomili situáciu, v ktorej sa ocitli, ako na ňu reagovali a čo mohli a mali urobiť, aby zabránili genocíde. Tieto otázky sú (nielen z môjho pohľadu) zásadné, a ešte stále vytvárajú priestor na rozličné dohady a špekulácie o tom, ako sa Židia všemožne vyhýbali deportáciám, pričom sa s určitou iróniou (viac-menej pejoratívnou) niektorí jednotlivci vyjadrovali aj o tom, ako Židia podplácali úradníkov zodpovedných za deportácie a ako predávali sami seba, len aby sa zachránili. Je známe, že v štátom vytvorenej a kontrolovanej Ústredni Židov, ktorá bola akousi modifikáciou židovských rád pôsobiacich v krajinách obsadených nemeckými vojskami, sa hneď po odchode prvých transportov do okupovaného Poľska sformovala skupina ľudí s cieľom nielen sledovať priebeh vládneho riešenia židovskej otázky, ale aj aktívne zasiahnuť do už rozbehnutého kolotoča. Úradníci nemali ľahkú pozíciu, pretože boli pod vplyvom a tlakom vlády, ktorá výrazne ovplyvnila ich kompetencie. To, že v Pracovnej skupine, čo bola ilegálna zložka spomínanej židovskej centrály, vypracovali a čiastočne aj realizovali plán záchrany nielen slovenských, ale aj európskych Židov, nemá v histórii holokaustu obdobu. Svedčí to o nadľudských výkonoch realizovaných pod psychickým vypätím, uvedomujúc si pritom zložitost' situácie a komplikácie, ktoré so záchrannými akciami súviseli.⁷

Mohli teda najvyšší predstavitelia židovskej komunity a židovského odboja urobiť pre svojich súvercov niečo reálne (nie fiktívne), aby ich po zvyšok života nemusela prenasledovať trauma z vojny a z toho, že ich „kolaborácia“ s nemeckým poradcom pre židovskú otázku bola vlastne zbytočná? Niet pochýb o tom, že záchranné akcie, ktoré organizovala Pracovná skupina pod vedením Gizi Fleischmannovej, vyvolali reakciu západného sveta, aj keď nie takú, akú Židia na Slovensku očakávali. Trauma, ktorú slovenskí Židia prežívali, znásobovali otázky, čo všetko vrcholní predstavitelia slovenského židovstva vedeli o deportáciách, čo všetko svojim súvercom povedali a čo urobili, respektíve neurobili pre to, aby zabránili prehĺbovaniu tragédie. Svoju osobnú tragédiu a traumy z vojny aj po vojne prežívali tí, ktorí mali relatívne blízko k reálnym možnostiam situáciu ovplyvniť a zvrátiť, a predsa sa im to nepodarilo. Rabín M. Weissmandel, ktorému sa počas transportu na jeseň 1944 podarilo utiecť z vagóna, v ktorom však zanechal svoju početnú rodinu, si tento krok do smrti neodpustil. V jednom svojom emotívnom prejave z americkej emigrácie veľmi ostro kritizoval Spojencov a vytýkal im, že zlyhali, pretože európskych, a teda aj slovenských Židov nechali napospas osudu.⁸ A Fleischmannová? Až na sklonku svojho života, nepoučená zo svojej vlastnej prehry, pochopila, že jej „rokovací partner“ – nemecký oficier Wisliceny – si zo Židov urobil dobre platený kšeft, keď zinkasoval desaťtisíce dolárov za sľuby, ktoré nikdy nesplnil.⁹

7 Pozri HRADSKÁ, Katarína. *Holokaust na Slovensku 3. Listy Gisely Fleischmannovej (1942 – 1944). Snahy Pracovnej skupiny o záchranu slovenských aj európskych Židov*. Bratislava : Nadácia Milana Šimečku a Židovská náboženská obec, 2003; HRADSKÁ, Katarína. *Návrat nežiaduci*. Bratislava : Marenčin PT, 2012.

8 BOK, Petr – ŠMOK, Martin. *Mezi zaslepenými bláznů*. Dokumentárny film, ČT Praha 1999. Dostupné na internete <https://www.ceskatelevize.cz/porady/1001340822-mezi-zaslepenymi-blazny/299322223520002/>

9 Fleischmannová bola deportovaná do Osvienčimu zo Serede v októbri 1944, kde bola zavraždená. Pozri HRADSKÁ 2012; HRADSKÁ, 1999.

Povojnový antisemitizmus

Takmer 70 tisíc slovenských Židov bolo deportovaných do koncentračných a vyhladzovacích táborov. Pre tých, čo prežili, sa vojna neskončila ani po máji 1945. Pokračovala ďalej, hoci už v inom prostredí a iným spôsobom.

Tí, ktorí sa roky dívali spoza ostnatých drôtov na svoju smrť a útrapy koncentračných táborov akoby zázrakom a silou viery prežili, vrátili sa späť do svojich domovov. Ich návraty „domov“ sprevádzal vnútorný boj samých so sebou i s okolitým prostredím, do ktorého sa chceli vrátiť. Ešte dlho sa nevedeli zmieriť s tým (a niektorí tak neurobili ani do konca života), že prišli o svoje rodiny, že ich domy, v mnohých prípadoch aj obchody a živnosti si privlastnili arizátori, ktorí sa svojho nadobudnutého majetku nemienili vzdať. Navrátilci z táborov sa pri žiadostiach o navrátenie majetku dovoľávali nielen práva, ale aj elementárnych zásad etiky a morálky. Ich žiadosti o vrátenie majetku sa v spoločnosti stretli nezriedka s nepochopením, s averziou časti spoločnosti, ktorá sa k Židom ešte stále stavala odmietavo.

Povojnová nenávisť časti slovenskej spoločnosti voči Židom prerástla do početných antisemitských prejavov. Niektoré mali lokálny charakter a odohrávali sa v rámci „zlých susedských a medziľudských vzťahov“, pričom preživší boli konfrontovaní otázkami typu „Ako je to možné, že ste sa vrátili?“ „Prečo sa vás vrátilo viac ako vás bolo deportovaných?“ Verbálne útoky dopĺňali spory o vrátenie prevažne hnutelného majetku, a hoci tieto spory trvali relatívne dlho, po čase ustúpili do stratena, pretože tí, čo prežili, nemali dostatok síl ani prostriedkov, aby sa dovolali svojho práva. Situáciu, v ktorej sa ocitli, navyše prekonávali s predtuchou, že nastupujúca povojnová spoločnosť nezohľadní traumy, ktorú prežili, čo sa napokon v mnohých prípadoch aj potvrdilo. Navyše bremeno nastupujúcej komunistickej ideológie bolo pre mnohých také ťažké, že nastal masový exodus predovšetkým židovských intelektuálov, ktorí si nenašli miesto v novej povojnovej spoločnosti. Etnológ Peter Salner, ktorý sa zaoberal aj fenoménom povojnovej emigrácie, vo svojej štúdii – citujúc izraelskú historičku Channu Jablonka – uvádza, že len do Izraela v rokoch 1948 – 1949 emigrovalo vyše 8000 Židov zo Slovenska.¹⁰

Prejavy povojnového antisemitizmu na Slovensku boli zaznamenané už na jeseň 1945. Pre Židov to bolo pokračovanie utrpenia, pretože zo strany väčšinového obyvateľstva boli znova vystavení nielen verbálnemu, ale aj fyzickému násiliu. V Topoľčanoch, niekdajšej bašte ľudáckeho režimu, malo židovské obyvateľstvo ešte pred vojnou silné hospodárske zázemie. Ich majetok prešiel v arizácii do „kresťanských rúk“. Keďže väčšina z topoľčianskych Židov holokaust neprežila, obrovským šokom pre arizátorov bolo, keď sa do mesta pár židovských občanov predsa len vrátilo. Stali sa terčom otvorenej nenávisti, ktorá koncom septembra 1945 vyvrcholila do protižidovského pogromu. Jeho priebeh načrtneme len v skratke: objektom protižidovského besnenia sa stal židovský lekár, ktorý v miestnej kláštornej škole očkovoľ kresťanské dievčatá. Rýchlo sa rozšírila správa, že používal

10 SALNER, Peter (ed.) *Premeny židovskej identity po holokauste*. Bratislava : Zingt Print, 2011, s. 80.

pri tom otrávenú látku. Táto absurdná zvesť spôsobila, že rozvášnený dav žien a matiek vyvolal davovú psychózu, ktorá po niekoľkých hodinách prerástla do otvoreného protižidovského ataku. Po niekoľkohodinovom pogrome zostalo 47 zranených. Najväčšie následky niesol zmienený židovský lekár. Hústku Židov, ktorí sa v meste zdržiavali, ľudia potom vyzývali, aby urýchlene opustili Topoľčany, pretože v nich stále videli potenciálnu hrozbu. Signifikantné je, že ešte aj takmer po 60 rokoch od tohto incidentu niekoľkí obyvatelia Topoľčan, ktorí si pogrom pamätajú, pred televíznymi kamerami schvaľovali protižidovské besnenie. Dokumentárny film, ktorý v roku 2004 o pogrome vznikol, vedenie Slovenskej televízie pôvodne stiahlo z vysielania z obavy, aby nebolo vidieť, že miestni pamätníci pogrom ani po rokoch neodsúdili, čo napovedá o ich stotožnení sa s antisemitizmom a potláčaním ľudských práv a slobôd. Po protestoch laickej i odbornej verejnosti dokument napokon televízia odvysielala aj s diskusiou, ktorá vyvolala vášnivé reakcie.¹¹

V tieni topoľčianskeho pogromu bol dlhé roky menej známy pogrom, pri ktorom vyhasli životy mladých židovských chlapcov a dievčat. Za vykonávateľov vražd na severovýchodnom Slovensku na prelome novembra a decembra roku 1945 boli označení banderovci. Boli to príslušníci oddielov Ukrajinskej povstaleckej armády, ktorí v rôznych vlnách prenikali aj do uvedeného regiónu Slovenska, kde sa najviac prejavovali komplikované povojnové pomery. Najväčšia tragédia sa odohrala v obci Kolbasov. Banderovci tu vtrhli do domu židovského krajčira Mendela Pollaka a zavraždili jedenásť mladých ľudí, ktorí sa v tom čase v dome nachádzali. Masaker náhodou prežila len 14-ročná dievčina.¹² Pre oba pogromy je príznačné, že vtedajšia vládna moc sa ich usilovala viac-menej zatajiť. V prípade Topoľčan sa táto tragédia umlčať až tak nedala, pretože sa stala predmetom vnútorných rozporov dvoch politických subjektov, ktoré pogrom politicky zneužívali.

Trauma z vojny aj po vojne

Už krátko po vojne sa vytvorili dve skupiny preživších holokaustu. Jedna, v snahe zabrániť tomu, aby sa ich potomkovia dozvedeli pravdu o tom, čo prežili, svoju minulosť zamlčovala. Druhá skupina, naopak, cítila vnútornú potrebu o koncentračných táboroch hovoriť. Nastupujúca generácia ich detí aj s odstupom desaťročí prežívala traumou svojich blízkych. Stala sa ich vlastnou traumou, pretože sa dostali do situácie, keď sa aj oni musia vyrovnávať s holokaustom, s minulosťou, ktorá je nemilosrdná a ktorá má pre obe generácie spoločného menovateľa: postihnutie židovstvom.

11 Bližšie KAMENEC, Ivan. Protižidovský pogrom v Topoľčanoch v septembri 1945. In *Studia historica Nitraensia*, roč. 8, 1999, s. 85-97; LONČÍKOVÁ, Michala. Coming back home? Anti-Jewish Violence in Slovakia after the Holocaust. In BENZ, Wolfgang – MIHOK, Brigitte (ed.) „*Juden unerwünscht*“. *Anfeindungen und Ausschreitungen nach dem Holocaust*. Berlin : Metropol Verlag, 2016, s. 191-212.

12 Bližšie ŠMIGEL, Michal. Vraždy Židov na severovýchodnom Slovensku v roku 1945 – Kolbasovská tragédia. In VRZGULOVÁ, Monika – RICĤETROVÁ, Daniela (ed.) *Holokaust ako historický a morálny problém v minulosti a v súčasnosti*. Bratislava : Ševt, 2008, s. 181-192.

Generácia, ktorá prežila holokaust, bola zasiahnutá na najcitlivejšom mieste. Stratú vlastnej identity, rozsah prežitej krutosti spolu s pocitom absolútnej bezmocnosti, ako aj spomienky na blízkych, ktorí boli zavraždení v plynových komorách – to všetko u väčšiny preživších spôsobilo celkom prirodzenú reakciu: uzavretie sa do seba samých a vytesnenie pamäti, v ktorej sa ukrývali spomienky na zažité. Trauma z holokaustu mala za následok ťažký vnútorný prejav vo forme bezdôvodných obvinení, ktorých pôvod tkvie v zúfalstve a hneve nad stratou blízkych i neznámych. Jehuda Bauer, profesor Hebrejskej univerzity v Jeruzaleme, nazýva týchto preživších ako „*zatrpknutých auschwitských zachránencov*“ a dodáva, že je úplne zbytočné sporiť sa s týmto hnevom, pretože nemá oporu v logike a ani v argumente, ktorý by traumou z holokaustu zmiernil. Hoci v prípade veľkej väčšiny preživších má motivácia pre embargo na tému holokaust odlišné dôvody, všeobecne platí, že je badateľný nepomer slov vypovedaných na margo toho, čo sa stalo, vo vzťahu k udalostiam a ich následkom. Za rozhodujúci moment pokladám, keď si v rozdielnom časovom horizonte ten-ktorý jedinec uvedomil pominuteľnosť svojho života, no zároveň si uvedomil aj dôležitosť a význam svedectiev určených svojim potomkom, a to aj napriek tomu, že svedectvá sa vzhľadom na svoju krutosť javia ako nevypovedateľné. Rozsah krutosti, ktorá sa dotkla každého z nich, má viacero rovín. Preto ešte počas svojho života mnohí neboli vôbec ochotní a ani schopní hovoriť o traume, ktorú prežili, a všetko nevypovedané si vzali so sebou do hrobu. Vyrovnávanie sa s minulosťou malo u nich za následok nielen ukrývanie sa pred svojím okolím a prežívanie vo vlastnom vnútornom „*gete*“, v ktorom mlčanie o sebe samom budovalo hradbu voči okolitému svetu vrátane najbližšej rodiny. Nie je ojedinelé, že práve táto trauma bola pre niektorých aj dôvodom, prečo svoje židovstvo po vojne zapreli a viac sa k nemu nepriznali. Nechceli mať nič spoločné so svojou vlastnou minulosťou, ale ani s ostatnými príslušníkmi komunity, ktorých (vrátane seba samých) dokonca vnímali ako príčinu rozpútania najväčšieho inferna v dejinách ľudstva. Sebaobviňovanie spojené s otázkou „*Prečo som prežil/la ja, keď ostatní boli povraždení?*“ bolo spojené aj s nedôverou voči majoritnej časti spoločnosti, teda tej, ktorá ich zbavila identity a akýchkoľvek práv. Navyše realita, ktorá mala na svedomí stratu identity, praobyčajných ľudských a morálnych hodnôt a následný odchod do koncentráku, bola pre všetkých natoľko neprijateľná, že po návrate z koncentračného tábora sa rozhodli emigrovať, len aby viac nemuseli vysloviť slovo gardista, či mená Šaňo Mach alebo Jozef Tiso. Určitým paradoxom je, že niektorí posledné roky svojho života dobrovoľne prežili v Nemecku, ktoré bolo pôvodcom protižidovskej štvance. Nemecký novinár a autor početných kníh poľského pôvodu Henryk Broder, ktorého matka prežila Auschwitz a otec Buchenwald, svojím článkom Postihnutí židovstvom v magazíne *Der Spiegel* rozprúdil v 80. rokoch nekonečné diskusie o tom, ako mohli Židia vôbec emigrovať do Nemecka, tam žiť a tam aj zomrieť.

Osobitnú skupinu tvoria deti, ktoré prežili holokaust. Sú to v pravom zmysle slova deti holokaustu. Otrasejší prívlastok sa s nimi už ani nemôže spájať. Ved' čo môže byť pre deti horšie ako zážitky, na ktoré nie a nie zabudnúť? Prežili holokaust, aby po celý život nosili v sebe spomienky ťažké ako balvan. Neverím, že

niektoré z nich dokázalo zabudnúť na stratené detstvo, na hračky zakopané kde-si v záhrade, ku ktorým sa už nikdy nevrátili, na rodičov a priateľov, blízkych aj vzdialených, na ich hlas, dotyky a pohladenia. Po návrate z koncentrákov vyrástli v dospelých ľuďoch. Ich skúsenosti z prežitia koncentračného tábora mali za následok zvláštny jav. Individuálna pamäť u niektorých vytlačila spomienky na úplný okraj a tí, ktorí to nedokázali, nezriedka sa vzdávali svojich vlastných (budúcich) rodín a detí, pretože v podvedomí nosili najväčšiu traumu zo svojho predčasne strateného detstva.

Aj na Slovensku možno zo skupiny obetí holokaustu extrahovať pomerne silnú časť tých, ktorí už prekonalí vedomie, že sa fyzicky nesmú viac skrývať a že treba odhaľovať predovšetkým svoju dušu. Ich istotou je, že historicky sú už zdokumentované udalosti, ktorých aktérmi boli a aj sú práve oni. Poskytli svedectvá, ktoré majú z historického i ľudského hľadiska obrovskú hodnotu. Z ich strany si to vyžadovalo veľkú dávku odvahy a duševnej sily. Tieto výpovede sú obsiahnuté nielen v podobe nakrútených svedectiev, ktoré skupina etnológov a historikov spracovala aj pre potreby Yalskej univerzity, ale sú k dispozícii aj v mnohých memoárových knihách, ktoré majú silný psychologický či psychohygienický náboj pre celú komunitu aj pre okolitú spoločnosť.¹³ Toto odreagovanie v podobe poskytnutia svedectiev má prechodne uľavujúci účinok zbavujúci traumy. Povedané inými slovami: spomienky, ktoré sa vynorili, bolo treba najskôr pochopiť a spracovať, aby sa mohli stať súčasťou aj dnešného každodenného života. Táto úloha stojí predovšetkým pred potomkami obetí holokaustu. Aj nimi sa už na Slovensku psychológovia seriózne zaoberajú, pretože tvoria významnú súčasť kolektívnej pamäti. Analyzujú ich ako „fenomén druhej generácie v kontexte transgeneračného prenosu traumy.“¹⁴ Rozumejú ňou psychické stavy, resp. reakcie, ako sú úzkosť, hanba i zlosť, ktoré vznikajú pod vplyvom neustálej konfrontácie s bolestivou minulosťou svojich rodičov. Druhá generácia, ale už aj nastupujúca tretia generácia, je židovstvom tak isto postihnutá ako ich predkovia. Žiada sa mi však uviesť krátky dôvetok: medzi príslušníkmi druhej generácie (až na isté výnimky) prevláda silné puto so židovstvom, pretože si uvedomujú svoju židovskú identitu, ako aj rozsah tragédie, o ktorej sa v rodine otvorene hovorilo. Na druhej strane potomok, ktorý bol síce mlčaním chránený pred „postihnutím židovstvom“, ale disponuje obrovským množstvom informácií, ku ktorým sa dostal akoby v predtuche alebo vďaka profesionálnemu záujmu o dejiny holokaustu, musel nevyhnutne prejsť svojím vlastným utrpením, svojou vlastnou traumou, aby prekonal šok z prívalu informácií a aby si vedel zodpovedať otázky, ktoré sa týkali nielen jeho vlastného vnútorného sebadefinovania.

Holokaust teda nezapríčinil trápenie a nespôsobil traumu len vtedy, keď sa odohrával, ale spôsobuje ju v podstate stále. Svetoznámy psychiater Viktor Frankl

13 SCHWALBOVÁ, Margita. *Vyhasnuté oči*. Bratislava : Marenčin PT, 2011; HRABOVECKÁ, Hilda. *Ruka s vytetovaným číslom*. Bratislava : Marenčin PT, 1998; SALNER, Peter a kol. *Prežili holokaust*. Bratislava : Veda, 1997; VRZGULOVÁ, Monika (ed.). *Videli sme holokaust*. Bratislava : Nadácia Milana Šimečku, 2002; HRADSKÁ, Katarína – SCHWALBOVÁ, Margita. *Žila som životy druhých*. Bratislava : Nadácia Milana Šimečku, 2001; ŠKODOVÁ, Júlia. *Tri roky bez mena*. Bratislava : Osveta 1962 a ďalšie vydania.

14 Touto problematikou sa zaoberá aj slovenská psychologička žijúca v Prahe Michaela Hapalová.

vo svojej najpredávanejšej knihe o skúsenostiach zo života za ostnatým drôtom skonštatoval: „Život v koncentračnom tábore nepochybne utvoril priepasť do najhlbších hĺbok človeka.“¹⁵ Z týchto hĺbín sa aj po rokoch ťažko vychádza. Ešte stále však tomuto procesu napomáha bezprostredný kontakt s tými, ktorí holokaust prežili – či už v koncentračných táboroch, alebo ako ukryvané deti – a zanechali za sebou posolstvo pre nasledujúce generácie. Kolektívna pamäť minulosti je vďaka tomu spätá so súčasnosťou a prostredníctvom nej aj s budúcnosťou. Natíska sa však otázka: Môžeme sa skutočne spoľahnúť na to, že holokaust je už minulosťou? Historické skúsenosti nás poučajú o tom, že trauma z vojny aj po vojne je životnou skúsenosťou, ktorá je síce nezaplátiteľná, ale zároveň je trpká a bolestná a hlavne nekonečná. Dovolím si preto s pomocou amerického historika Timothy Snydera sformulovať záver, že pre Židov sa vojna neskončila a že poučenie z holokaustu, z tejto obrovskej traumy, nás ešte len čaká. Holokaust nie je totiž iba históriou, ale aj varovaním zároveň.¹⁶

15 FRANKL, Viktor Emanuel. *Napriek tomu povedať životu áno (Psychológ prežíva koncentračný tábor)*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1998 (5 vydaní v češtine a slovenčine).

16 Bližšie pozri SNYDER, Timothy. *Čierna zem (holokaust ako história a varovanie)*. Bratislava : Premedia, 2015.

Cituj:

MEŠKOVÁ HRADSKÁ, Katarína. Trauma z vojny aj po vojne. In *Forum Historiae*, 2018, roč. 12, č. 2, s. 86-96. ISSN 1337-6861.

...

PhDr. Katarína Mešková Hradská, PhD.
Oddelenie novších dejín
Historický ústav SAV
P. O. Box 198,
Klemensova 19,
814 99 Bratislava
histrad@savba.sk